

Людмила Горбунова

ТРАНСКУЛЬТУРНА ОСВІТА ЯК ІМПЕРАТИВ ГЛОБАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасний контекст формування глобального суспільства формує соціокультурні виклики для освіти. Як навчитися жити в мультикультурному світі в умовах зростаючої глобалізації, інтеграції та інформаційної революції, яка примножує відмінності? Який концепт культури може бути підставою для трансформації освіти та гуманітарної політики в цілому? У статті розглядається динаміка осмислення культури в концептах окремих культур, інтеркультурності, мультикультурності і транскультурності. Робиться висновок про описову та нормативну релевантність концепту транскультурності для формування освітньої стратегії глобального суспільства.

Ключові слова: культура, транскультурність, інтеркультурне виховання, мультикультурна освіта, глобалізація, освітня стратегія глобального суспільства.

L. Gorbunova

TRANSCULTURAL EDUCATION AS AN IMPERATIVE OF GLOBAL SOCIETY

Today the world is becoming more global, transnational and inter-related. Global mainstreams, interacting with local particularity, create a complex network of new global reality interdependence. Information and communications revolution creates conditions for widespread «border crossing» – the transgression of the barriers of paradigms, rationalities, social and cultural integrity; a transversal thinking is taking shape, aimed at creating «bridges» and transitions between differences, connecting, but not reducing them to a common.

Contemporary context of a global society creates socio-cultural challenges for education. How to learn to live in a multicultural world in the face of increasing globalization, integration and information revolution, which multiplies the difference? What is the concept of culture can be the basis for the transformation of education and humanitarian policy in general?

Our understanding of culture is an active factor in our cultural life. In this sense, the «reality» culture to a great extent is a consequence of our cultural concepts. Therefore we must assume the concepts that are not only descriptively adequate, but regulatory acceptable, and which pragmatically form the desired horizons of the future.

Currently in the field of theoretical understanding of culture and to determine the goals and objectives of education, we can distinguish the following concepts, which compete with each other: the classical concept of single cultures, the concepts of interculturality and multiculturalism and transcultural concept.

The traditional concept of single cultures is characterized by three elements: by social homogenization, ethnic consolidation and intercultural delimitation. All three elements of this traditional concept have become untenable today.

At the end of the twentieth century the concepts of intercultural and multicultural nature have become popular, especially as applied to education. But are they able to provide an appropriate concept of today's cultures? They apparently try to overcome some flaws of the traditional concept by advocating a mutual understanding of different cultures. Yet they are, almost as inappropriate as the traditional concept itself, because they still conceptually presuppose it.

What is called for today is a departure from this concept and to think of cultures beyond the contraposition of «ownness» and «foreignness» – beyond both the heterogeneous and the own. Cultures de facto no longer have the insinuated form of homogeneity and separateness. They have instead assumed a new form, which is to be called transcultural insofar that it passes through classical cultural boundaries. Cultural conditions today are largely characterized by mixes and permeations. The concept of transculturality seeks to articulate this altered cultural constitution. It is the most adequate concept of culture today – for both descriptive and normative reasons. The concept of transculturality sketches a different picture of the relation between cultures. Not one of isolation and of conflict, but exchange and interaction. Thus the strategy of educational policy should be built through an appeal to the concept of transculturality.

Key words: culture, transculturality, intercultural education, multicultural education, globalization, new educational paradigm.

Л. Горбунова

ТРАНСКУЛЬТУРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИМПЕРАТИВ ГЛОБАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА

Современный контекст формирования глобального общества формирует социокультурные вызовы для образования. Как научиться жить в мультикультурном мире в условиях растущей глобализации, интеграции и информационной революции, умножающей различия? Какой концепт культуры может быть основанием для трансформации образования и гуманитарной политики в целом? В статье рассматривается динамика осмысления культуры в концептах отдельных культур, интеркультурности, мультикультурности и транскультурности. Делается вывод о описательной и нормативной релевантности концепта транскультурности для формирования образовательной стратегии глобального общества.

Ключевые слова: культура, транскультурность, интеркультурное воспитание, мультикультурное образование, глобализация, образовательная стратегия глобального общества.

Сучасний етап розвитку людства визначається як процес формування глобального суспільства (Кастельс), що характеризується руйнуванням колишніх стійких ієрархічних цілісностей і становленням нових транснаціональних мережевих структур, що проростають подібно до різони крізь бар'єри політичних, національних, культурних, етнічних та інших локальностей. У цих умовах актуалізується питання про створення освітнього простору глобального суспільства, у якому найбільш ефективно могли б реалізовуватися інтереси окремої особистості, національні потреби країн, а також здійснюватися спільні пошуки вирішення проблем, що мають життєво важливе значення для людської цивілізації в цілому.

Виникає потреба в розробці таких стратегій освіти, які були б спрямовані на перетворення її в засіб соціальних і особистісних трансформацій з метою побудови спільного справедливого і вільного світу. Цей потужний соціокультурний виклик спонукає до пошуку і визначення нових смислів і практик навчання на основі нового бачення культури. Як навчитися жити разом представникам різних культур в умовах зростаючої глобалізації та інтеграції? Чому і як навчати в умовах зростаючої мультикультурності суспільства в межах держави? Який концепт культури взяти за основу в процесі трансформації освіти в Україні?

Суперечки, конфлікти, невміння чути Іншого – це вже відомий нам шлях, що веде до війни і самознищення нації. Часто в основі цих конфліктів лежать хибні уявлення про культурні цінності та способи міжкультурної взаємодії і, насамперед, нерелевантні в нових умовах культурні концепти, що виступають як активні ідеологічні чинники імперських, націоналістичних, ксенофобських та інших нетолерантних політик.

Варто підкреслити, що концепти культури є не тільки дескриптивними, але й оперативними. Наше розуміння культури є активним чинником нашого культурного життя. У цьому сенсі «реальність» культури більшою мірою є наслідком наших концепцій культури. Тому завжди потрібно пам'ятати про відповідальність, яку ми беремо на себе в процесі виховання і викладання, пропагуючи ті чи інші концепції. Ми повинні звертатися до концептів, які є не тільки дескриптивно адекватними, а й нормативно прийнятними, і які прагматично формують бажані горизонти майбутнього. Спроби реінкарнувати наукове обґрунтування та пропаганду концептів культури, що вичерпали себе, сьогодні є безвідповідальними.

Сьогодні у сфері теоретичного осмислення культури для визначення цілей і завдань освіти можна виділити такі конкуруючі концепти: традиційний концепт окремих культур, концепти інтеркультурності і мультикультурності, а також концепт транскультурності. Останній, на наш погляд, є найбільш адекватним концептом сьогоденної культури як за дескриптивними, так і за нормативними підставами. У цьому ми поділяємо позицію Вольфганга Вельша і звертаємося до його аргументації, доповнюючи її думками інших авторів і власними інтерпретаціями [10].

Як відомо, традиційний концепт окремих культур був найбільш переконливо розроблений наприкінці XVIII століття Йоганном Готтфрідом Гердером у роботі «Ідеї до філософії історії людства» [8]. Дехто й досі продовжує вважати цей концепт валідним. Він характеризується трьома елементами: соціальною гомогенізацією, етнічною консолідацією і міжкультурною делімітацією. По-перше, передбачається, що кожна культура повинна формувати все життя певного народу, роблячи кожен дію і кожен об'єкт безперечним проявом саме цієї культури. Тому такий концепт є уніфікаторським. По-друге, культура завжди є «культурою якогось народу», або, за висловом Гердера, «цвітом» народної екзистенції [8]. Відповідно до цього концепту, культура розуміється як етнічна культура. По-третє, стверджується рішуче *відмежування* від зовнішніх впливів: кожна культура, що є культурою певного народу, має залишатися відокремленою від культур інших народів. Тому такий концепт є розділовим.

Всі три елементи традиційного концепту культури сьогодні стали безпідставними. По-перше, сучасні суспільства є настільки диференційованими, що уніформізм більше не є конститутивним або досяжним для них, при тому, що є обґрунтовані сумніви, чи був він взагалі коли-небудь в історії. Сучасні суспільства самі по собі є мультикультурними, що містять безліч різних образів і стилів життя. У суспільстві має місце вертикальна диференціація (наприклад, культура робочих кварталів і культура забезпечених районів) і горизонтальний поділ (гендерні відмінності, відмінності між міською та сільською культурами, відмінності, зумовлені родом занять), які можуть створювати різні культурні моделі і форми життя. Таким чином, уже в зв'язку з цим першим пунктом, традиційний концепт культури виявляється фактично неадекватним: він не може впоратися з внутрішньою складністю сучасних культур.

По-друге, сумнівною є думка про етнічну консолідацію. Гердер прагнув розглядати культури як закриті сфери або автономні острови, які відповідають певній території поширення мови того чи іншого народу. Культура відповідно з цим поданням ніби існувала тільки в рамках самої себе і була закрита для свого оточення. Такі її визначення є надзвичайно уявними і хибними. Хоча деякими ідеологами і політиками вони як і раніше залучаються з метою подолати історично доведене змішання культур.

Нарешті, традиційний концепт культури стверджує зовнішню делімітацію, роблячи акцент на виключенні «чужого». Він є концептом внутрішньої гомогенізації і зовнішнього відділення одночасно. Скажемо прямо: в наявності тенденція – як наслідок самої концепції – до так званого культурного расизму.

Передумова розглядати культуру як окрему сферу і заповідь чистоти не лише унеможливають взаєморозуміння між культурами, але сама апеляція до такого роду культурної ідентичності в кінцевому підсумку також є загрозою породження сепаратизму і прокладає шлях для політичних конфліктів і воєн.

Таким чином, класична модель культури не тільки дескриптивно неадекватна, але також нормативно небезпечна і неприйнятна. Сучасність вимагає відійти від такого концепту і почати думати про культуру за рамками протиставлення «свого» і «чужого» – «поза рамками як гетерогенності, так і окремоті», як зауважив Адорно в роботі «Негативна діалектика» [2].

Наприкінці ХХ століття стали популярними поняття інтеркультурності й мультикультурності, особливо стосовно сфери освіти. Але чи можуть вони надати релевантний концепт сьогоденних культур? Вони явно намагаються подолати деякі недоліки традиційного концепту, виступаючи за взаєморозуміння різних культур. Проте, як стверджує В. Вельш, вони майже настільки ж недоречні, як і сам традиційний концепт, оскільки вони продовжують концептуально його припускати [10, с. 194–213].

Так, у Німеччині термін «інтеркультурна освіта» прийшов на зміну так званій «педагогіки для іноземців» як результат усвідомлення сегрегаційного характеру останньої. Було змінено зміст навчального процесу, сформована його спрямованість на інтеркультурне розуміння і взаємодію, відповідно був змінений і сам термін. На відміну від педагогіки для іноземців, метою якої була асиміляція емігрантів в німецьке суспільство і створення гомогенної культури, інтеркультурне виховання спрямоване на збереження культурної ідентичності та створення моделі мультикультурного суспільства.

Проте така освіта залишається пов'язаною з традиційним концептом окремих культур, бо сам концепт інтеркультурності є реакцією на той факт, що концепція культури як замкнутої сфери з необхідністю веде до міжкультурних конфліктів. Культури, що представляють собою анклавів або островів, не можуть, відповідно до логіки цієї концепції, взаємодіяти інакше, окрім як «стикатися» одна з одною (Гердер).

Класична концепція культури створює своєю визначальною рисою – сепаратистським характером культури – похідну проблему структурної нездатності до комунікації між культурами. З цієї причини така проблема не може бути вирішена на основі такої концепції. Рекомендації інтеркультурності, незважаючи на добрі наміри, є безплідними. Концепція не досягає коренів проблеми. Як стверджує Вельш, вона залишається косметичною [10].

Наступним етапом є «мультикультурна освіта», яка ґрунтується на концепті мультикультурності, що дивно схожий з концептом інтеркультурності. Він охоплює проблеми, властиві різним культурам, які співіснують *в межах одного суспільства*, пропонуючи їх вирішення на теоретичному і політичному рівні.

Можна виокремити три основні засадничі принципи мультикультуралізму в освіті, політиці та суспільстві в цілому. Перший – це подолання відносин домінування і підкорення, тобто будь-яких соціальних ієрархічних систем, побудованих на основі кольору шкіри, статі, соціального класу, релігії, віку, фізичних можливостей, мови чи інших соціальних ідентифікаторів. Другий – це деконструкція соціальних гранднартивів і есенціалістської категоризації, що долає андро-, гетеро-, антропо- і етноцентризм наукових концептів та створює нову наукову теорію і практику. Третій – усвідомлення політичного характеру освіти, оскільки освіта має бути активною ареною культурної політики і практикою свободи, а не місцем простої репродукції культурного домінування і гегемонії. Дотримання цього погляду передбачає визнання за іншими культурами, іншими формами життя їх права на рівноцінне існування поряд зі своєю культурою, а також здатність налагоджувати з Іншим і іншими культурними світами продуктивну інтеркультурну комунікацію як необхідну передумову для взаємозбагачення культур, гармонізації взаємовідносин між ними.

Треба віддати належне руху мультикультуралізму. Концепт, виходячи з необхідності акцентуації відмінностей між гомогенними культурами з метою їх збереження, шукає можливості для толерантності й розуміння, а також для усунення нерівності та залагодження конфліктів. Це настільки ж похвально, як і починання інтеркультурності, але в рівній мірі настільки ж неефективно, оскільки на основі традиційного розуміння культур не може бути досягнуто взаєморозуміння, не може бути здійснена трансгресія за рамки розділових бар'єрів. Як показав досвід європейських країн, концепт мультикультурності приймає і навіть зміцнює такі бар'єри. У порівнянні з традиційними закликами до культурної гомогенності цей концепт є прогресивним, але його занадто традиційне розуміння культури загрожує породити регресивні тенденції, які, апелюючи до партикуляристської культурної ідентичності, ведуть до геттоїзації або культурного фундаменталізму.

Справедливість вимагає провести розмежування між американським (США, Канада) і європейським розумінням мультикультуралізму, в тому числі й у сфері освітньої політики. Проте основним моментом в кожному випадку є те, що цей концепт передбачає і стверджує традиційну концепцію культур як автономних сфер, а це саме те, з чого виникає в наші дні феномен виключення і геттоїзації. Це проявляється як фатальний результат використання ресурсів старого концепту, що визначає те, якою може бути культура.

Виходячи з потреб більш переконливого теоретичного обґрунтування концепту культури, бажано розглядати його в широкому контексті становлення глобальної міжлюдської комунікації, в контексті

творення культури миру глобального суспільства. Такий підхід допомагає надмірно не фокусуватися на практиках збереження і плекання відмінностей, перетворюючи їх таким чином на самоціль, а *критично* розглядати і сепарувати локальні культурні практики та ціннісні переваги. Людство потребує нової інклюзивної та різноманітної культури, яка вибірково використовує всі корисні і функціональні аспекти як нашого загального, так і наших відмінностей («селективна конвергенція»). Індикатором та інструментом сепарації відмінностей на ті, які заслуговують на включення в культуру миру глобального суспільства, та на ті, які не ведуть до неї, є права людини. Вони були сформульовані в Хартії прав людини, що визнана далеко за межами європейської культури, у якій вона виникла.

Права людини та загальний інтерес мають преференції щодо відмінностей у формуванні культури глобального суспільства. Концентрація на культурних відмінностях може бути шкідливою. Запровадження цього на практиці може призвести до надмірного партикуляризму і сваволі. Це створить «чорні діри» культури, з яких не може вирости почуття спільності. Відмінності є вищою мірою релевантними, але вторинними. У діалогічно-організованому громадянському суспільстві в процесі публічного обговорення, а також участі у практичному вирішенні *спільних* проблем на основі усвідомлення *спільних* інтересів сепаруються і формуються цінності, що об'єднують різні культурні спільноти. Організується постконвенціональний ціннісний простір культури суспільства деліберативної демократії, що практикує не статичний, геттоподібний, або анклавний, а *інтерактивний і динамічний мультикультуралізм*, який на практиці долає обмеженість концепту мультикультурності й оприявлює горизонти транскulturності.

Критика традиційної концепції окремих культур, так само як і популярних сьогодні концептів інтеркультурності і мультикультурності, міститься у виступах учасників методологічного семінару в Інституті вищої освіти НАПН України, «Мультикультурна освіта: досвід США та його інтерпретації в українському контексті», які опубліковані в журналі «Філософія освіти. Philosophy of Education» в 2013 році [1]. Як впливає з виступів його учасників, опис сьогоднішніх культур як замкнутих сфер є фактично некоректним і нормативно помилковим. Культури фактично більше не мають передбачуваної форми гомогенності і сепаратності. Замість цього вони придбали нову форму, яка може бути названа *транскulturною*. Сьогоднішні культурні умови в основному характеризуються контамінацією (змішуванням) і переплетенням. Концепт транскulturності, пропонувавший Вельшем і деякими іншими авторами [5; 7; 9; 10], прагне артикулювати цей змінений стан культури і відповідно визначити нові стратегії освіти.

Перш за все, транскulturність характеризує зріз сьогоднішніх культур на макрорівні, виступаючи як наслідок внутрішньої диференціації і ускладнення сучасних культур. Ці процеси охоплюють окремі образи життя і цілі культури, які взаємно проникають і виникають одна з одної, породжуючи нові культурні утворення. Стара ідея гомогенізованих і сепаратистських культур долається за допомогою виявлення зовнішніх мереж культур. Сьогоднішні культури надзвичайно взаємопов'язані і переплутані одна з одною. Стили життя більше не замкнені в межах національних культур, а, виходячи за їх межі, виявляються також і в інших культурах. Нові форми заплутаності є наслідком міграційних процесів, а також всесвітніх систем матеріальних і нематеріальних комунікацій та економічної взаємозалежності. Відповідно, одні й ті ж проблеми і стани свідомості сьогодні проявляються в культурах, які розглядалися раніше як фундаментально різні. Про це свідчать дебати з прав людини, феміністські рухи або прояви екологічної свідомості, які є потужними активними чинниками в рамках всіх культур.

Дехто припускає, що в контексті глобалізації концепт транскulturності рівнозначний згоді зі зростанням гомогенізації культур і формуванням одноманітної світової цивілізації. На наш погляд, швидше навпаки: транскulturність нерозривно пов'язана з виробництвом різноманітності. У міру того, як культура розвивається, змінюються її транскulturні прояви, змінюються і форми різноманітності. Колишне розмаїття, яке традиційно було представлено у формі окремих етнокультур, схильне до тенденції розмивання. Однак замість цього формується новий тип різноманітності, а саме, різноманітності різних культур і способів життя, які виникають із самих можливостей транскulturності.

Глобалізація має бути усвідомлена як процес, у якому спільно і не безконфліктно реалізуються дві глобальні тенденції розвитку, що визначають сьогодні і майбутнє. Одна з них спрямована в бік універсальної стандартизації світу; інша – в бік надання простору для культурного розмаїття.

Якщо звернутися до історії (XVIII–XIX ст.), можна стверджувати, що у всіх європейських країнах освіта пов'язувалася з національним будівництвом. Вона зробила свій внесок у створення національної ідентичності, національної свідомості та в розвиток національної держави. Але в другій половині XX століття розвиток освіти в Європі і в Північній Америці здійснювався з урахуванням європейського і світового культурного розмаїття. Культура вже не розглядається як самодостатня, унікальна сукупність практик, цінностей, символізацій і уявлень. Межі між культурами стають рухливими і змінюються залежно від контексту. Вони можуть перетинатися з деякими феноменами інших культур або запобігати перетинам з іншими. Культурні феномени накладаються один на одного, взаємно перемішуються і змінюються як в рамках культур, так і між ними.

Процеси обміну є результатом безлічі конструктивних і деструктивних енергій. У багатьох з таких процесів обміну відбувається миметична асиміляція і передача культурних явищ в нові контексти.

Важливу роль у цьому відіграють економічні, політичні та соціальні процеси, а також електронні ЗМІ. Відбувається перемішування глобального і локального, що веде до створення феномена «глокального» (Робертсон), чие походження часто важко простежити. Зважаючи на вищезазначене, можна стверджувати, що сьогодні освіту більше не можна розуміти тільки як національну освіту. Логіка формування глобального суспільства приводить нас до імперативу транскультурності.

Основа розуміння транскультурної освіти в європейських громадянських суспільствах сформована широким концептом культури, який охоплює «практики, репрезентації, виразні засоби, знання, навички – так само як і пов'язані з цим інструменти, предмети, артефакти та культурні простори – які спільноти, групи і, в деяких випадках, індивіди, визнають як частину своєї культурної спадщини» (Стаття 2.1. Конвенції ЮНЕСКО про збереження нематеріальної культурної спадщини 2003 року) [6].

Цей широкий концепт культури формує також основу Конвенції ЮНЕСКО про захист і сприяння різноманітності культурного самовираження, яка була схвалена більшістю держав і на сьогодні ратифікована більш ніж 100 країнами. Ця конвенція наголошує на необхідності збереження культурного розмаїття перед обличчям стандартизуючих викликів глобалізації. Вона також уточнює, що культура більше не є еквівалентом національної культури, а повинна усвідомлюватися у наведеному вище значенні. Воно спрямовує фокус конвенції на *культурну ідентичність*, а не на національну ідентичність. Права на культурну ідентичність розуміються як права людини, реалізація яких повинна бути захищена і підтримана міжнародним співтовариством.

Водночас постає питання, чи можна в умовах примноження культурного розмаїття уникнути насильства і воєн, чи може бути досягнутий сталий розвиток як політична мета. Прийнятні відповіді на такі виклики глобалізації можуть бути сформовані саме в рамках концепту транскультурності, зокрема транскультурної освіти, місія якої якраз і полягає в контакті з Іншим і інакшістю таким чином, який виключає насильство. З точки зору ЮНЕСКО, з метою сприяння культурній різноманітності освіта повинна бути доповнена включенням до неї освіти в душі миру та освіти для сталого розвитку.

Транскультурність все більше набирає обертів не тільки на макрокультурному рівні, а й на індивідуальному мікрорівні. Для більшості з нас множинність культурних зв'язків є вирішальною з погляду нашого культурного формування. Багато хто з нас є культурними гібридами, які сформовані не окремою батьківщиною, а різними референтними країнами. Наша культурна формація є транскультурною, а нове покоління ще більше формується як транскультурне.

Вже починаючи з 1970-х років деякі соціологи стверджували, що сучасне життя треба розуміти як номадичне, тобто «як міграцію через різні соціальні світи і як послідовне здійснення низки можливих ідентичностей» [9], і що всі ми володіємо «безліччю додатків і ідентичностей», «перетинанням ідентичностей», як зазначив Деніел Белл [3, с. 243]. Те, що колись було притаманне окремим видатним особистостям, сьогодні стає структурою все більшого числа індивідів.

Різниця між культурною і національною ідентичністю набуває все більшого значення. Крім того, таке розрізнення постає як завдання гуманітарної політики, яка має бути спрямована на відділенні громадянства від особистої чи культурної ідентичності. Це тим більше необхідно для таких держав як Україна, у яких, як і в усіх демократичних країнах, свобода у сфері культурного формування належить до одного з основних прав людини.

Скрізь, де індивід відчуває вплив з боку різних культурних інтересів, пов'язування таких транскультурних компонентів стає конкретним завданням формування ідентичності. Робота над такою ідентичністю все більш стає роботою освіти над інтеграцією компонентів, що мають різне культурне походження. І тільки здатність до їх транскультурного перетинання зможе гарантувати нашу ідентичність і компетентність в довгостроковій перспективі.

Таким чином, культурні детермінанти сьогодні – від макросоціального рівня до мікроіндивідуального рівня – стали транскультурними. Старий концепт культури не презентує сучасні форми культури, тип відносин між ними і навіть структуру ідентичностей індивідів та стилів життя. Кожен концепт культури, що прагне мати відношення до сьогоднішньої реальності, повинен бути готовий до транскультурного конститування. Саме концепт транскультурності дозволяє побачити зовсім іншу картину відносин між культурами: не картину ізольованості і конфлікту, а картину обміну та взаємодії. Якщо представлена концептуалізація сучасної культури в епоху формування глобального суспільства є релевантною, тоді завдання для майбутнього в галузі освіти і виховання повинні вирішуватися тільки через звернення до концепту транскультурності. З радикального погляду саме транскультурне навчання, орієнтоване на мир, соціальну справедливість і сталий розвиток, веде до далекосяжної реформи системи освіти.

Література:

1. Горбунова Л. Мультикультурна освіта: досвід США та його інтерпретації в українському контексті // Л. Горбунова, Т. Гриценко, О. Гомілко та інші // Філософія освіти. Philosophy of Education : наук. часопис. – 2013. – № 2 (13). – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. – С. 166–220. www.philosopheducation.com.

2. Adorno, Theodor W. Negative Dialektik, Gesammelte Schriften. Vol. 6. – Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 1984. – 412 p.
3. Bell D. The Winding Passage. Essays and Sociological Journeys 1960-1980 / D. Bell. – Cambridge : Abt Books, 1980. – 370 p.
4. Berger P. The Homeless Mind. Modernization and Consciousness / P. Berger, B. Berger, K. Hansfried . – New York : Random House, 1973. – 258 p.
5. Concepts of Aesthetic Education / eds. Ima Y., Wulf Ch. – Münster/New York : Waxmann, 2007. – 191 p.
6. Convention on Intangible Cultural Heritage. – Paris : UNESCO, 2003. – 14 p.
7. Dynamics and Performativity of Imagination. The Image between the Visible and the Invisible / eds. Huppauf B., Wulf Ch. – New York : Routledge, 2009. – 372 p.
8. Herder J. G. Outlines of a Philosophy of the History of Man / J. G. Herder. – New York : Bergman, 1966. – 632 p.
9. The Making of Citizens in Europe: New Perspectives on Citizenship Education / ed. Georgi V. B. – Bonn : Bundeszentrale für Politische Bildung, Schriftenreihe Band 666, 2008. – 221 p.
10. Welsch W. Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today // Spaces of Culture: City, Nation, World / ed. by Mike Featherstone and Scott Lash. – London : Sage 1999. – P. 194–213.

Рецензент** – доктор філософських наук, професор, Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України **І. М. Предборська